

A Comparative Study of the Relationship between Determinism and Free Will in the Physicalist Evolutionary Thoughts of Daniel Dennett and Mulla Sadra

Vahid Raouf Muqaddam^{1*}, Seyyed Ahmad Fazeli²

1 PhD Student in Ethics, Department of Ethics, University of Qom, Qom, Iran.

2 Associate Professor, Department of Ethics, University of Qom, Qom, Iran.

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	Even though Mulla Sadra believes in the soul and Daniel Dennett is a physicalist, they have a significant analytical similarity regarding the permissibility of voluntary behavior within the scope of necessity arising from monopoly. By accepting knowledge and necessity as the real attributes of the soul, Mulla Sadra builds the initial foundation of his thought. Among the types of agency, he considers manifestative agency to be appropriate for the issuance of the will itself. Daniel Dennett, a neuroscientist and evolutionary physicist who justifies all human activities based on the information hidden in DNA, the human genome, and the electrochemical processes in the fractal chain of the brain and nerves, introduces freedom of will, awareness, love, and other similar internal matters as part of a purely physical identity. Unlike Mulla Sadra, in line with his evolutionary thought, he negates the description of science as a necessary attribute of a moral agent, and then by proposing the law of the Evolution Theory, that is, the rule of “natural selection”, he explains science as a valuable gift of natural selection and an accidental attribute for man and introduces it as a condition for the issuance of the will – which in his opinion is one of the other products of natural selection – although the steps of its formation cannot be accurately identified. The critical point in Dennett’s idea is his belief in the gradual formation of mental qualities and agency based on natural selection. According to Mulla Sadra’s approach, free will is an existential attribute arising from within self-awareness. Extending the subtleties of the evolutionary process proposed by Dennett to the Sadrian integrated body-soul analysis will add to the richness of Mulla Sadra’s theory.
Received: 2024/09/22	
Accepted: 2024/12/14	

Keywords: agent mediation, natural selection, manifestative agency, physicalism.

Cite this article: Raouf Muqaddam, Vahid & Fazeli, Seyyed Ahmad (2025). A Comparative Study of the Relationship between Determinism and Free Will in the Physicalist Evolutionary Thoughts of Daniel Dennett and Mulla Sadra. *The Quarterly Journal of Western Philosophy*. Vol. 4, No. 2, pp. 43-60.

DOI: 10.30479/wp.2025.20967.1113

© The Author(s).

Publisher: Imam Khomeini International University

* Corresponding Author; **E-mail:** v0322619181@gmail.com

Extended Abstract

A harmony between a radical reading of physicalism and immateriality separate from the material body is impossible because, on one hand, radical physicalists do not believe in a separate causal role for the will, and, on the other hand, the Peripatetic unattached and immaterial soul is limited to rational absolute immateriality and does not accept immaterial imaginal representative mediation. However, in the physicalism of Dennett, who accepts the causality of mental qualities, the path of dialogue is open regarding Sadrian immateriality as he considers the soul to be susceptible to materiality. Dennett, who accepts the agency of the will after being formed by natural selection, makes an analysis similar to the Sadrian belief in the soul in terms of consequences with the difference that Dennett considers the mental quality of the will to have a physical identity and an accidental attribute; however, Mulla Sadra considers the will and all aspects of imagination and sensation to be immaterial and real attributes of the soul. Mulla Sadra begins his moderate idea by opposing Peripatetic philosophers regarding the analysis of the way the soul was created. Due to the lack of a precedent, he considers the ruling on the permissibility of issuing an unattached soul to the body to be invalid. The immaterial cause of existence (the active intellect) does not have an opening through which the soul can be sent towards the body in an immanent manner (i.e. separate from the immaterial realm and actually enter the material realm, which is impossible).

In contrast to the Peripatetics, Mulla Sadra considers the soul to be selfsame as the body initially; a body that is congruent with the subsequent levels of the flourishing of the soul. To increase the existential capacity of the soul, the immaterial factors play a serious role. Despite the effect of the immaterial aspect and body on each other, they do not have a creational role in relation to one another. In the two theories, the stages of advancement proceed step by step and at the beginning, a human being only possesses a vegetative life; however, Dennett believes the stages proceed through natural selection and after certain stages, the mind and mental outputs such as the will arise through natural selection. In Sadrian thought, the soul goes beyond the vegetative stage through substantial motion, obtains the senses and voluntary motion, and through the continuation of motion, obtains human reason. His analysis does not refute Dennett's natural selection; however, in Dennett's thought regarding advancement, all the elements, from beginning to end, possess a physical identity and there is no kind of encroachment beyond the limits of the physical. Mulla Sadra, in contrast, considers everything from beginning to end as the continuous and connected reality of the soul. Having acquired capacity, the soul obtains the lowest aspect of immateriality with the first imagination and with reasoning, obtains the next levels of immateriality.

Dennett considers the will to be a physical matter and uses it in the same familiar meaning; however, Mulla Sadra uses it in the three areas of the affecting will, the affected will, and the emerging will.

Dennett considers mental qualities such as the will and knowledge as gifts of the element of natural selection and, in an innovative analysis, regards the involuntariness of the will as a solution to the contradiction in the domain of the will; however, he does not provide an analysis of how the will is issued in a human being. Mulla Sadra, however, explains how the will is issued through the manifestation of the human soul. Dennett considers the existence of mental fluctuations such as reflection and regret as the difference between the agency of the soul and other coercive factors of nature; however, in contrast to Robert Keane, he certainly does not regard the existence of the possibility of alternatives as a necessary or sufficient condition for free will. Similarly, since Mulla Sadra considers the will to be among existential realities, he regards the issuance of the will without necessity to be impossible and considers the dependence of freedom of will on the existence of Ash'arite choices null and void. Dennett believes the formation of language, culture, and other products of human civilization occurs through natural selection, but does not provide any explanation regarding the certain harmony between the products of natural selection and logical and mathematical beliefs. However,

Mulla Sadra does not consider the necessity that governs rational and mathematical concomitants to negate freedom of will because the voluntary breaking of any certain rational bond is impossible and can never cause the will to be limited. Dennett considers the effect of the will on one's own or others' decisions as one of the qualities of rational human beings, and in this sense, he believes in a clear distinction between a rational and mature individual and non-rational beings.

Conclusion and suggestions

The author believes that there is no conflict between the stages of the formation of human reality around the body and soul from Mulla Sadra's point of view and the cerebral processes and natural selection according to Dennett. Despite the mutual relationship between the body and soul, each choice of the soul can occur as a result of natural selection because Sadrian free will is an existential attribute and possesses a suitable position to motivate the limbs, and the effect of each, free will and natural selection, does not negate the effect of the other. The harmony of the will and biological factors can be observed in an ill person: a person consumes medicine by choice, and the cells of the immune system start defending. With the suitable combination of Dennett's idea and Sadrian theory, it is possible to reach a maximal body-soul explanation for free will in which both the freedom of specific wills is ensured and the soul's "single-dependent" management concerning bodily actions is justified.

References

- Aristotle (1980) *On the Soul and the Subsequent Treatises on Nature, Sense, the Sensible, and Plants (Fī al-Nafs wa Yalīhi al-Ārā' al-Ṭabī'iyya wa al-Ḥāss wa al-Maḥsūs wa al-Nabāt)*, Beirut: Dār al-Qalam [in Arabic].
- Coleman, William (2003) *Biology in the Nineteenth Century: Problem of Form, Function, and Transformation*, Cambridge University Press.
- Darwin, C. R. (1859) *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favored Races in the Struggle for Life*. London: John Murray.
- Dennett, D. C. (1984) "I Could not have Done Otherwise-So What?", *The Journal of Philosophy*, Vol. 81, No. 10, pp. 553-565.
- Dennett, D. C. (1991) *Consciousness Explained*, New York: Back Bay Books.
- Dennett, D. C. (1995) *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life*, New York: Simon Schuster Paperbacks.
- Dennett, D. C. (2003) *Freedom Evolves*. New York: Viking Press.
- Dennett, D. C. (2009) "Intentional Systems Theory", *The Oxford Handbook of Philosophy of Mind*, edited by B. P. McLaughlin, A. Beckerman, and S. Walter, pp. 339-349, Oxford: Oxford University Press.
- Dennett, D. C. (2016) "Reflections on Sam Harris' 'Free Will'", *Rivista Internazionale Di Filosofia e Psicologia*, Vol. 8, No. 3, pp. 214-230.
- Dennett, D. C. (2017) "Mental Evolution: A Review of Daniel Dennett's 'From Bacteria to Bach and Back'", *Rivista Internazionale Di Filosofia e Psicologia*, Vol.8, No. 3.
- Ḥā'irī Yazdī, Maḥdī (1967) *General Science*. Tehran: Hikmat Publishing [in Persian].
- Ḥasan-Zāda Āmulī, Ḥasan (2006) *Lessons on the Knowledge of the Self (Durus-i Ma'rifat al-Nafs)*, Qom: Alif Lām Mīm Publishing [in Persian].
- Hempel, C. (1949) "The Logical Analysis of Psychology", *Readings in Philosophy of Psychology*, Vol. 1, edited by Ned Block. Cambridge: Harvard University Press.
- Hilgard, Ernest (2000) *Introduction to Psychology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ibn Sīnā, Ḥusayn ibn 'Abd Allāh (1996) *The Soul from The Book of Healing (Al-Nafs min Kitāb al-Shifā')*, Qom: Daftar Tablighāt Eslami Publishing [in Arabic].

- Ibn Sīnā, Ḥusayn ibn ‘Abd Allāh (1997) *Theology from The Book of Healing (Al-Ilāhiyyāt min Kitāb al-Shifā’)*, Qom: Daftar Tablīghāt Eslami Publishing [in Arabic].
- Jayasekera, Marie Y. (2010) *The will in the Descartes’ Thought*, PhD Dissertation, University of Michigan.
- Kane, Robert (2005) *A Contemporary Introduction to Free Will*, New York: Oxford University Press.
- Lloyd, Genevieve (ed.) (2001) *Spinoza: Critical Assessments*. London and New York: Routledge.
- Mullā Ṣadrā, Muḥammad Ibn Ibarahim (1989) *The Metaphysical Philosophy in the Four Intellectual Travels (Al-Ḥikmat al-Muta‘āliyah fī al-Asfār al-‘Aqliyyah al-Arba‘ah)*, Qom: Muṣṭafavī Publishing [in Arabic].
- Rāzī, Muḥammad (No Date) *Eastern Investigations (Al-Mabāḥith al-Mashriqiyya)*, Qom: Bidār [in Arabic].
- Reżā-Nezhād, Gholām-Ḥosayn (2003) *Divine Visions (Mashāhid al-Ilāhiyya)*, Qom: Āyat-e Eshrāq Publishing [in Arabic].
- Sapp, Jan (2003) *Genesis: The Evolution of Biology*, Oxford University Press.
- Shahābī, Maḥmūd (1976) *A Precise View on the Principle of the Simple Reality (Al-Naẓrah al-Daqīqah fī Qā‘idat Basīṭ al-Ḥaqīqah)*, Qom: Iranian Philosophy Association [in Persian].
- Suhrawardī, Shihāb al-Dīn (1994) *The Philosophy of Illumination (Ḥikmat al-Ishrāq)*, Tehran: Institute for Cultural Studies and Research Publishing [in Arabic].
- Ṭabāṭabā‘ī, Muḥammad Ḥusayn (1995) *The Ultimate Wisdom (Nihāyat al-Ḥikmah)*, Qom: Jāmi‘at al-Mudarrisīn Publishing [in Arabic].
- Taliaferro, C. & Gotez, S. (2008) *The Prospects of Christian Materialism*, New York: Oxford University Press.

فصلنامه علمی

فلسفه غرب

سال چهارم، شماره دوم (پیاپی ۱۴)، تابستان ۱۴۰۴

شاپا چاپی: ۲۸۲۱-۱۱۶۴

شاپا الکترونیک: ۲۸۲۱-۱۱۵۴

بررسی تطبیقی نسبت بین دترمینسم و اراده اختیاری در اندیشه تکامل فیزیکیالیستی دانیل دنت و صدرالمتألهین

وحید رئوف مقدم^{۱*}، سید احمد فاضلی^۲

۱ دانشجوی دکتری فلسفه اخلاق، دانشگاه قم، قم، ایران.

۲ دانشیار گروه فلسفه اخلاق، دانشگاه قم، قم، ایران.

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

دریافت:

۱۴۰۳/۷/۱

پذیرش:

۱۴۰۳/۹/۲۴

به‌رغم اینکه صدرالمتألهین نفس باور و دانیل دنت فیزیکیالیست است، اما در ایجاد سازگاری بین رفتار اختیاری و ضرورت علمی یا عینی، از جهاتی تحلیل‌هایی با نتایج نزدیک ارائه می‌نمایند. در تاریخ سازگاری میان آزادی اراده و ضرورت عینی، اندیشمندان یا از طریق تحلیل طبیعی محض، یا از طریق ایجاد تفکیک میان دوگانه نفس و بدن، یا نظیر ملاصدرا، با تحلیل وحدت‌گرایانه به اثبات سازگاری پرداخته‌اند. صدرالمتألهین با پذیرش علم به‌عنوان صفت حقیقی نفسانی و نحوه فاعلیت تابشی نفس نسبت به صدور خود اراده، به حل مسئله می‌پردازد. اختیار از منظر وی یک وصف وجودی برآمده از حاق خودآگاهی است. دانیل دنت عصب‌شناس و فیزیکیالیست تکاملی، آزادی اراده و دیگر موارد مشابه درونی را به‌عنوان یک هویت فیزیکیالی محض معرفی می‌نماید. او بر خلاف صدرالمتألهین، در راستای اندیشه تکاملی خود، وصف علم را به‌عنوان صفت ضروری فاعل اخلاقی نفی می‌نماید و سپس با طرح قانون نظریه تکاملی، یعنی قاعده «انتخاب طبیعی»، علم را به‌عنوان یک ارمان ارزشمند انتخاب طبیعی و وصف عارضی برای انسان تبیین نموده و آن را شرط صدور اراده که از نظر او، از دیگر محصولات انتخاب طبیعی است - معرفی می‌نماید. به نظر می‌رسد اگر رهیافت تلفیقی مادی-فرامادی صدرالمتألهین که ضرورتاً با پیدایش مادی شروع می‌گردد، از تفصیل‌های تحلیل فیزیکیالیستی دنت آغاز گردد و با تحلیل نفسانی و فرامادی تکمیل شود، به پاسخ بهتر و همه‌جانبه‌ای برای اثبات سازگاری خواهد انجامید.

کلمات کلیدی: مبدأ اراده، انتخاب طبیعی، فاعل بالتجلی، فیزیکیالیسم.

استناد: رئوف مقدم، وحید؛ فاضلی، احمد (۱۴۰۴). «بررسی تطبیقی نسبت بین دترمینسم و اراده اختیاری در اندیشه تکامل

فیزیکیالیستی دانیل دنت و صدرالمتألهین». فصلنامه علمی فلسفه غرب. سال چهارم، شماره دوم (پیاپی ۱۴)، ص ۴۳۶۰.

DOI: 10.30479/wp.2025.20967.1113

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) حق مؤلف © نویسندگان.

* نویسنده مسئول؛ نشانی پست الکترونیک: v0322619181@gmail.com

مقدمه

با اینکه تاکنون پژوهش‌هایی جامع و خوب در تطبیی میان اندیشمندان غربی و ایرانی و غیرتطبیقی، در مورد هماهنگی رفتار اختیاری و ضرورت علمی یا علمی انجام شده، اما پژوهشی با تمرکز بر نظریه دو اندیشمند مد نظر در این مقاله نشد. دنت از فلاسفه مشهور دانشگاه هاروارد است که سعی می‌نماید تقریری جدید از نظریه تکامل عرضه نماید. صدرالمآلهین از اندیشه‌ورزان تأثیرگذار در تاریخ اندیشه اسلامی است که با ابداع مبانی کارآمد فلسفی، نقشی مؤثر در حل مسائل گوناگون ایفا نموده است. روش مطالعه و تحقیق حاضر، به‌طور کامل، کتابخانه‌ای است که به‌نحو تحلیلی-توصیفی فراهم آمده است.

دستیابی به سازگاری میان اراده آزاد و ضرورت علمی و علمی در هر یک از اندیشمندان، به‌روش اختصاصی انجام پذیرفته است. انتخاب این دو اندیشمند از میان انبوه نظریه‌پردازان سازگارگرا، به این دلیل بود که از سوئی دنت تحلیلی نسبتاً جامع فیزیکی در این باره ارائه داده است و همچنین بر تکامل تدریجی انسان تأکید می‌ورزد که همسو با حرکت جوهری تلقی می‌شود. از سوی دیگر، تحلیل صدرایی از هویت انسانی، در پیدایش، کاملاً طبیعی و جسمانی است و در نهایت به ابعاد فرامادی می‌رسد. بر همین اساس، باید دید که آیا می‌توان با تحلیل تفصیلی‌تر فیزیکی دنت، تبیین را شروع نمود و آن را با تحلیل صدرایی تکمیل و ارتقا داد؟

ابتکار این نوشتار تلاش در این جهت است که هر یک از دو دیدگاه را در چارچوب اختصاصی مورد ادعای خود، به‌میزان کشش دلایل‌شان، پرورانده تا به یک توجیه همه‌جانبه نفسانی-فیزیکی نسبت به سازگاری اراده اختیاری و دترمینیسم علمی یا علمی دست یازد. براینده فهم نگارنده از تحلیل فیزیکیستی و عصب‌شناسانه دنت نسبت به مقوله اختیار، این است که وی اختیار را به‌عنوان یک عامل تأثیرگذار درونی پذیرفته و نباید با توجه محض به تحلیل‌های زیست‌شناسانه تکاملش، اندیشه او را به ایده فیزیکیالیستی رادیکال تقلیل داد، چراکه او در برخی از آثارش، سخنانی صریح در ردّ این خوانش افراطی دارد. البته او اراده را هرگز یک واقعیت متافیزیکی نمی‌دانست و صرفاً یک عامل اثرگذار ذهنی بر رفتارهای اختیاری تلقی می‌کرد، یعنی مغز و دستگاه اعصاب بشری نظیر یک IC قابل برنامه‌گذاری با رایانه (قطعات programmable نظیر PLC) است که اراده و آگاهی و دیگر کیفیات ذهنی، برنامه عملکرد آن هستند که خود آن برنامه عاملیت دارد. بر این اساس، بنا بر ایده وی، مجموعه عوامل اثربخش برای رفتارهای اختیاری انسان در حوزه واقعیات محض فیزیکی برقرار است. ذکر این نکته نیز مفید است که موضوع این نوشتار ارتباطی به باورهای دیگر دنت، نظیر بی‌نیازی جهان در حال تکامل از خالق هستی یا انکار علم صانع نسبت به جهان، نداشته و در اینجا بررسی نخواهند شد.

از دیرباز بحث پر اهمیت اراده اختیاری، در امتداد افکار اندیشمندان فرازنشینی فراوان را پشت سر گذاشته است. اندیشمندان اشعری گمان نمودند که اگر تأثیر و تأثر پدیده‌ها نسبت به یکدیگر را ابطال

نمایند (ملاصدرا، ۱۳۶۸: ۶/۳۳۰-۳۲۰)، راه برای اثبات اختیار در دو ساحت اراده الاهی و اختیار و مسئولیت بشری گشوده می‌گردد. دانشمندان اختیارگرا با کشف پدیده‌های کوانتومی گمان نمودند شاهی برای ابطال دترمینیسم علمی حاکم بر پدیده‌های جهان پیدا شده و این را به مثابه اثبات اراده‌ای که کاملاً آسوده از قیدوبندهای علمی بود، دانستند. اندیشمندان معتزلی نیز هرگونه تأثیر اراده فرامادی را در اعمال ارادی انسان، منافی با اختیاری بودن اراده بشر قلمداد نموده و برای اراده اختیاری یک حوزه استقلالی نفوذناپذیر در نظر گرفتند (رضانژاد، ۱۳۷۸: ۱/۲۹۶). مشابه همین حوزه استقلالی اراده را اندیشمندی نظیر دکارت، البته نسبت به اسباب و علل فیزیکی برای اراده و دیگر پدیده‌های نفسانی باور دارد. او اراده آزاد را از امور فرافیزیکی که متأثر از عوامل مادی نمی‌شود، می‌داند (Jayasekera, 2010: 10). تحلیل باز دکارت از اراده نظام‌گریز و تعیین‌ناپذیر به‌حدی افراطی بود که مورد اعتراض جدی باروخ اسپینوزا قرار گرفت (Lloyd, 2001: 15).

یک سؤال که در آثار ابن‌سینا برای طرح بحث آمده است، تمایز نظریه صدرالمتألهین را بیشتر می‌نمایاند؛ اینکه چطور اراده بشری، در میان این تعداد عوامل انبوه اثرگذار بر یکدیگر در فاعل شناسا، احاطه شده، اما به‌طور مستقل از هر رویدادی عمل نماید؟ (ابن‌سینا، ۱۳۷۶: ۴۸۵). اما صدرالمتألهین در عین اینکه اختیار را صفت ذاتی واجب‌الوجود می‌داند (ملاصدرا، ۱۳۶۸: ۶/۳۳۵) - برخلاف برخی اندیشمندان معاصر که اراده را منحصر در صفت فعل الاهی می‌دانند (طباطبایی، ۱۴۱۶: ۳۰۰) - وسائط فیض‌رسان را قبول داشته و اختیار بشری را به‌عنوان یک باور ابطال‌ناپذیر مطرح می‌نماید (ملاصدرا، بی‌تا: ۵۶).

دانیل دنت بر این باور است که با پیشرفت شناخت فیزیولوژیکی انسان، مؤلفه‌های ذهن‌شناسانه، نظیر اراده، (Dennett, 2003: 8) اندیشه و میل نیز کالبدشناسی معرفتی خواهند شد (Idem, 2016: 217). چنانکه حیات از شکلی ساده و ابتدایی به این حد از حیات پیشرفته و پیچیده انسانی رسید، ذهن و عملگرهایش و تاروپود مفهومی آن نیز باید گام‌به‌گام و با تمرین، در فضای درونی ذهنی بارگذاری گردند (Idem, 2000: 1995). یافته‌های ذهن، به‌شکل کمی و یک‌به‌یک در ذهن استقرار نمی‌یابد (Idem, 2017: 4-8). البته با توجه به شکل‌یابی تدریجی آناتومی همسان در سلسله مغز و اعصاب در جمیع افراد انسانی، گام‌های تنیده شدن تاروپود ذهن، قابل تعقیب خواهد بود. اراده یکی از این عناصر قابل پژوهش است که در عداد عوامل تأثیرگذار ذهنی به شمار می‌رود. اراده، تعاملی دوطرفه با بدن دارد، یعنی هم تحت تأثیر پدیده‌های فیزیکیال دستگاه اعصاب است (Ibid, 2) و هم تسلط و کنترل بر حرکات بدنی دارد (Idem, 2016: 226). به باور وی، کیفیات پدید آمده در ذهن، تمامیت هویتشان ذهنی است و خودشان، قابلیت آشکارسازی کامل در خارج از ذهن را ندارند. اما از جایی که افراد، هویت خود را مساوی با یک مکانیسم بی‌روح و سیستماتیک نمی‌دانند، این مؤلفه‌های ذهنی را به‌عنوان واقعیت بیرونی در نظر می‌گیرند (Idem, 1991: 383). دنت با تحقیق در شناخت این کیفیات، رفتارهای بشر را مورد کالبدشناسی قرار می‌دهد و آن را تحت

عنوان «موضع عمدی» (intentional systems) نام‌گذاری می‌نماید. به ادعای او، «موضع عمدی» یک راه برای پژوهش در کیفیات ذهنی جانداران باشعور است (Idem, 2009: 344). در این میان، ابناء بشر از ظرفیت تولیدکنندگی نسبت به این کیفیات درونی برخوردار هستند (Ibid, 342).

۱. مؤلفه‌های مبنایی ایده فیزیکالیست‌ها

قبل از ورود به تبیین نظریه دنت، برخی اصطلاحات را به‌طور مختصر توضیح می‌دهیم.

۱-۱. نظریه تکاملی حیات

نظریه تکامل حیات در اواسط قرن نوزدهم توسط چارلز داروین پیشنهاد شد. بر اساس این دیدگاه، حیات از یک تک‌سلولی آغاز شد و به‌تدریج با تقسیم سلولی و عامل انتخاب طبیعی، گونه‌ها و اصناف حیات پدید آمد و واجد ابزارهای پیچیده‌تر شد و از طریق ژن‌ها، خصوصیات از نسلی به نسل دیگر منتقل گردید. البته علم ژنتیک در زمان داروین ناشناخته بود و پس از کشفیات ژنتیک، نظریه وی جانی تازه گرفت (Idem, 2017: 72). ژن از اجزاء مقوم DNA بوده که جمیع خصوصیات جانور بر طبق الگوی آن شکل می‌یابد. DNA در شکل کروموزوم وجود داشته و در مجموعه‌ای از کروموزوم‌ها در یک سلول، خصوصیات وراثتی گنجانده شده است. از مجموع اطلاعات وراثتی نهفته در بخش‌های مختلف سلول با تعبیر ژنوم یاد می‌شود (Darwin, 1859: 11; Sapp, 2003: 10; Coleman, 2003: 5). بنا بر ایده دنت، انتخاب طبیعی در دو حیطه اثر خواهد گذاشت: اول سبب ایجاد نمونه‌ها در حیات جانداران می‌گردد (نمونه‌ها به‌جای واژه «انواع» طبق نظر دنت، معادلی درست است). دوم سبب شکل‌گیری ذهنیت‌ها و محصولات آن است (Dennett, 2017: 2). چنانکه خصوصیات بدنی افراد، ظرفیت انتقال از طریق وراثت را دارند، ذهنیت‌ها و مؤلفه‌های ذهنی نیز می‌توانند از طریق ژن به نسل‌های بعدی به ارث برسند (Ibid). در اینجا تبیین دنت از مؤلفه‌های ذهنی به‌گونه‌ای است که گویا او کیفیات ذهنی را نظیر واقعیات خارجی، مورد مطالعه قرار داده است (Idem, 1991: 401).

۲-۱. فیزیکالیسم

مبدأ فیزیکالیسم به برخی افراد برجسته ابداع‌کننده نظریه پوزیتیویسم برمی‌گردد (Hempe, 1949: 36-38). البته برخلاف آغاز پیدایش این رویکرد تجربی که مورد قبول خداباوران نبود، امروزه بسیاری از خداباوران غربی نیز فیزیکالیست هستند (Taliaferro & Gotez, 2008: 25-32)؛ نظیر نرسی مورفی که هویت انسانی را از منظر فیزیکالیسم تبیین می‌نماید. فیزیکالیسم نگاهی است که تمام حالاتی نظیر تفکر، اراده و ادراک را حاصل فعالیت‌های مغزی تلقی می‌نماید (Hilgard, 2000: 5). خوانش‌های افراطی این رویکرد، ادراک، اراده و... را عیناً همان فعالیت‌های الکتروشیمیایی مغز می‌دانند و با تئوری «این‌همانی» از

آن یاد می‌کنند. با این تحلیل، مطالعه آثار انسان، تک ساحتی خواهد شد. فیزیکیسم دنت به‌رغم اینکه تک ساحتی است، اما به جبری شدن رفتارهای انسان نمی‌انجامد (Dennett, 2016: 227)؛ از دید او ترابط بین جسم و ذهن دو طرفه هست. البته اینکه چگونه ذهن و کیفیات ذهنی از تکرار سلول‌ها پدید می‌آید، معمایی است که باید حل شود و این نحو از گسترش حیات به‌کمک انتخاب طبیعی از نقاط حساس نظریه وی محسوب می‌شود (Idem, 2017: 2).

۳-۱. ایده دنت

دنت موافق با داروین، تقدم علم پیشین بر مکانیسم پیشرفته بدن انسان را ضروری نمی‌داند (Ibid, 6). او فعالیت‌های گوناگون بدنی و ذهنی را در امتداد فعالیت‌های الکتروشیمیایی مغز و در اطلاعات ضمنی موجود در DNA جانداران می‌داند (Ibid, 7) البته او افعال آگاهانه عامل اختیاری را همان امواج مغزی نمی‌داند (Idem, 2016: 222)، یعنی اختیار ارادی نظیر برنامه‌ریزی یک IC توسط یک رایانه است و یک عملیات جداگانه و توسط یک متخصص کامپیوتر انجام می‌شود و غیر از تغذیه و بایاس نمودن این قطعه الکترونیکی است که نظیر امواج مغزی انسان است که توسط مهندس الکترونیک انجام می‌گردد. وی به‌رغم پذیرش نقش عاملی اراده، آن را به‌طور مطلق تعیین‌ناپذیر نمی‌داند (Ibid; Idem, 1984: 143). دنت آگاهی و اختیار را از هویت فیزیکی فاعل شناسا که از مجموعه‌ای از فرایندهای غیرهوشمند برمی‌آید، دانسته و آن را موخر و مبتنی بر انتخاب طبیعی به‌حساب می‌آورد (Idem, 2017: 2)؛ همچنین او آنها را دو وصف عارضی می‌داند.

دنت کیفیات درک شده توسط ذهن را نظیر پارامترهای فیزیکی چون طول و حجم و... نمی‌داند و معتقد است وقتی درباره این ویژگی‌های کیفی یا احساسی صحبت می‌شود، آنچه درک می‌شود، چیزی جدید نیست، بلکه صرفاً یادآوری ادراکات قبلی است (Idem, 1991: 10). اما برخی عاطفه‌گراها پایه تمام اخلاق را همین احساسات و کیفیات ذهنی می‌دانند (Ibid, 449).

وی در تأکید مجدد بر نقش عاملی کیفیات ذهنی نظیر اختیار، اظهار می‌نماید که انسان‌های عاقل، صاحب اختیار هستند. بر همین اساس، باور کسانی که بین عاملین آگاه و زیست‌مندان غیرناتق فرقی نمی‌نهند را نمی‌پذیرد (Idem, 2016: 223). فراروی قدرت انتخاب و اختیار با ازدیاد سن و افزایش تجارب و دانش را همگان تجربه می‌کنند (Ibid, 217)؛ انکار نقش عاملی کیفیات ذهنی، نوعی تقلیل‌گرایی نسبت به عوامل مؤثر درونی است (Ibid, 226)؛ عواملی که برای بشر به‌طور مستقیم قابل لمس و در دسترس همگان است. با وجود این، چنین عواملی نظیر دیگر اعضای فیزیولوژیک نیستند که دارای وجودی جداگانه باشند (Idem, 1991: 382-384).

به باور او، انسان همین بدن است، و پدیده‌ای به‌نام نفس مجرد برای انسان قائل نیست (Idem, 2016: 227)؛ چراکه انسان، واجد آثار فیزیکی است و در نتیجه باید صاحب هویت همان سنجی باشد. او هرگز

ذهن انسان را تافته جدا بافته از مغز و اوصاف فیزیکی قلمداد نکرده و شکل گرفته از همان‌ها می‌داند (Idem, 1995: 190-200). البته این مؤلفه‌های صریح فیزیکی‌لیستی از او نیست بلکه از لوازم لاینفک این ایده از آغاز پیدایش بوده است (Hempe, 1949: 37). امروزه مؤلفه‌های این دیدگاه، با حفظ هویت فیزیکی‌لیستی خود، از نتایج کاملاً متفاوتی برخوردارند (Taliaferro & Gotez, 2008: 26). دنت در مورد تحلیل نوین خود از عملیات ذهن می‌گوید: وقتی می‌شود از دیدگاه غیراستعلایی آن را تبیین نمود، نیازی به استفاده از تحلیل‌های استعلایی نیست (Dennett, 2017: 4). البته به‌رغم دیدگاه غیراستعلایی، او بر نقش زاینده انسان نسبت به ایجاد این حالات ذهنی تأکید دارد (Idem, 2009: 340-344).

۲. مؤلفه‌های مورد توجه نفس‌شناسان

۲-۱. مقایسه تاریخی

مشائیان از همان آغاز، نفس را صاحب قوا می‌دانستند (ارسطو، ۱۹۸۰: ۱۵۹)، حتی قبل از ارسطو، پیشاسقراطیانی نظیر فیثاغورث و دموکریتوس و پس از آنها نیز افلاطون، قائل به قوای نفس بودند (همان، ۱۶۰). ابن‌سینای مشائی بر خلاف برخی اندیشمندان معاصر خویش، خود نفس را به طور مباشر، فاعل افعال نفسانی نمی‌داند (رازی، بی‌تا: ۳۸۱-۳۸۰)؛ به باور او، نفس دارای قوای متعدد ادراکی و تحریکی است و این تعدد قوا به سبب اختلاف آثار کشف می‌گردد؛ چراکه بر اساس قاعده الواحد، نمی‌شود از یک واحد بسیط، آثار متعدد و مختلف از جهت اشدّ و اضعف و... صادر گردد. او قوای انسانی نفس را به دو قوه عقل نظری و عملی تقسیم می‌نماید، که اولی به دنبال کشف واقعیات است و دومی، خیر و شر را باور نموده و جوارح را به انجام آن برمی‌انگیزاند (ابن‌سینا، ۱۳۷۵: ۲۲، ۴۷، ۵۲). اغلب حکمای مشاء، به‌غیر از ادراک عقلی، انواع ادراک را مادی می‌دانستند و حتی محلّ آن ادراکات را در سر مشخص می‌نمودند. اما سهروردی، قوای بدنی نفس را از تابش مراتب عالیه نفس یا انوار اسفهبیدیه (حسن‌زاده، ۱۳۸۵: ۴۰۶) بر بدن می‌داند (سهروردی، ۱۳۷۳: ۲۰۴-۲۰۳). به‌عقیده وی، نفس ناطقه به سبب واجدیت کمال بقا، قوه مولده را پدید می‌آورد (همان، ۲۰۴). در همین راستا، صدرالمآلهین قوای گوناگون نباتی و حیوانی و انسانی نفسانی را مراتب مختلف همان نفس جامع می‌داند (ملاصدرا، ۱۳۶۸: ۱۶/۸، ۵۱). البته او این قانون را در مورد هر امر بسیط الحقیقه‌ای (شهابی، ۱۳۵۵: ۵۳)، از جمله نفس انسانی، ساری می‌داند (ملاصدرا، ۱۳۶۸: ۳۰۷/۳، ۲۲۱، ۱۳۴۱). او در این مورد از قاعده الواحد برای اثبات قوا استفاده ننموده (همان، ۱۶/۸؛ سهروردی، ۱۳۷۳: ۲۰۳) و همچون سهروردی، الواحد را مختص واحدهای حقیقی می‌داند و برای قوا و نفس، واقعیت واحدی در نظر می‌گیرد که از هر شأنی از آن، قوه‌ای انتزاع می‌گردد. وی صراحتاً پیدایش دفعی نفسانی انسان همراه با بدن را باور ندارد. پدید آمدن نفس همراه بدن، مستلزم تمامیت نفس از آغاز است که با افعال هم نفس ثابت می‌ماند؛ او همه این لوازم را نمی‌پذیرد، چراکه نسبت

نفس مجرد به تمام اشیاء، یکسان بوده و دلیلی بر اختصاص بدن معین به هر یک از نفوس وجود نخواهد داشت (ملاصدرا، ۱۳۶۸: ۸/ ۱۲).

۲-۲. ایده صدرالمتهلین

از مطالعه پیچیدگی آثار حیاتی بشر به دست می آید که بر خلاف گمان فیزیکیلیست‌ها، انسان واجد هویت یکپارچه نیست بلکه یک حقیقت واحد دارای مراتب مختلف است (همان، ۹/ ۹۳؛ همان، ۸/ ۱۳۶). در ایده صدرایی، تکوّن انسان در ابتدا با هویت ساده مادی آغاز و با تحول نهادین این خمیره ابتدایی، به تدریج رشد نموده و گام به گام به شکوفایی‌های جدید می‌رسد. با اولین تخیل، هویت جدیدی دریافت می‌نماید، و به تدریج واجد فعلیت‌هایی تازه، یکی پس از دیگری می‌گردد. برجستگی ایده ملاصدرا در اینجا است که اولاً، تحلیل‌های نفس‌شناسانه وی وجودشناسانه است (همان، ۸/ ۱۱)، ثانیاً، او با دستیابی به یک ایده ابتکاری، انسان را یک حقیقت سیلانی و نوبه‌نو، با حفظ هویت واحده می‌داند و دارایی‌های جدید را برای انسان موجب سعه وجودی و به نحو لایه‌ای‌روی‌لایه‌ای بیان می‌نماید. او از منکران نفس که حتی کلی مفهومی انسان را نمی‌پذیرند، می‌پرسد: هویت واحده انسان به عنوان یک واحد واجد مسئولیت چه می‌شود؟

صدرالمتهلین برای تمام صفات حقیقی ذات اضافه نوعی وحدت قائل است، بین عقل و عاقل و معقول، حبّ و محبّ و محبوب و... همان‌طور که اگر معلوم حقیقی (معلوم بالذات) جدای از عالم باشد، هر گونه حکایتی در علم ابطال می‌شود و شأنیت صدق و کذب از بین می‌رود، اگر پیوند بین اراده و مراد قطع شود، در اینجا نیز دیگر این همانی بین‌شان برقرار نخواهد ماند؛ همچنین پس از صدور اراده یک رفتار معین، اگر کمالی حاصل شود، وحدت هویت فرد در قبل از حصول کمال و بعد از آن، قابل اثبات نخواهد بود. به اقتضای اتحاد اراده و مرید و مراد، وی سهمب بسزا برای اعمال ارادی و باورها در شکل‌یابی هویت واحده انسانی قائل است (همان، ۹/ ۳۷۸، ۲۹۳). در اینجا صدرالمتهلین تقابلی آشکار با فیزیکیلیست‌های رادیکال دارد؛ اگر اراده، امر ثالثی مغایر با مرید و مراد باشد، فعل حقیقی صاحب اراده نیست و چنین امر بیگانه‌ای موجب تحوّل نهادین شخصیت فاعل ارادی نمی‌شود. خاطر نشان می‌گردد که به‌رغم بیانات متداول دنت از پدیده روان‌شناسانه اراده، او برای آن همان معنای آشنا را تبیین می‌نماید (Dennett, 2016: 223)، ولی از منظر صدرا، اراده در سه حوزه ایجاد اعمال و اثرپذیری ارادی در رفتار و اظهار اراده در قالب ایجاد کیفیات نفسانی درونی مطرح می‌باشد (ملاصدرا، ۱۳۶۸: ۹/ ۳۷۵-۳۵۰).

۳. ارتباط اختیار و عامل هوشیاری در پزشکی

فیزیکیلیست‌های افراطی جبرگرایی رقیب می‌گویند: چه تفاوتی بین فعل رفتار اختیاری و دیگر فعالیت‌هایی بدنی مثل هضم غذای غیرمفید وجود دارد، که هضم غذا را اختیاری غیراخلاقی نمی‌دانید؟ چراکه هر دو هویت فیزیکیلی محض دارند! دنت برای تبیین تمایز، از اصطلاح حالات علی مغز استفاده

می‌کند و برای توضیح از یک مثال بهره می‌برد: وقتی شخصی خواب است، تمام علائم حیاتی از قبیل دمای طبیعی بدن، فشار خون ناشی از تپش قلب، تعداد تنفس در دقیقه، نبض رگ‌ها و... همه برقرار است، اما کسی نسبت به بی‌اختیاری فرد خواب، شکي ندارد. سؤال اینکه چه تفاوتی بین دراز کردن پای شخص خواب با بیدار است؟ فرد دیگری که پس از طی دوره‌ای بیهوشی، هوشیار شده، اما فاقد واکنش‌های شناختی نسبت به محرک‌های پیش رو بوده، چرا فاقد اختیار است؟ این پرسش‌ها به درستی نشان‌گر این است که به‌روشنی تفاوت بین فعالیت‌های اختیاری و شناختی با فعالیت‌های طبیعی زیستی آشکار است. فرد هوشیار با اعمال علیت همین عزم آگاهانه تصمیم می‌گیرد که خود را کنترل نماید (Dennett, 2016: 226).

۴. بررسی دیدگاه دو اندیشمند در مورد فاعل اراده و فعل اخلاقی

به نظر می‌رسد نظم و تناسبات اکتشافی دانشمندان از سرتاسر جهان، منحصر به نظم‌های مکانیکی موجود بین اجزای یک سازه عظیم صنعتی نیست و نظم ارگانیکی فراگیری بر تمام پدیده‌های طبیعی حکمفرماست. تناسب گرما و جو و خاک زمین با حیات گیاهان و جانوران، از بین سیارات منظومه شمسی؛ تناسب جهازات بدنی گیاهان و جانوران آبری و خشکی با محیط زندگی خویش؛ تأثیر ریزگردهای بیابانی در حاصلخیزی جنگل‌های انبوه استوایی، تأثیر شگفت‌انگیز انواع گوناگون گیاهان و جانوران بر بقاء یکدیگر و تخریب شدید شیء خارجی نسبت به بدن جانداران و... ایده ارتباط ارگانیکی بین اجزای محیط زیست را تقویت می‌نماید. به‌راستی اگر جهان با این قطعات همگن و هماهنگ، یک ارگانیسم پویا و در تعامل با یکدیگر باشد، انسان به‌عنوان یک پدیده، با چه هویتی از آن متولد شده و رشد می‌نماید؟ در ایده تکاملی دانیل دنت، انسان به‌عنوان یک ارگانیسم زنده به‌طرز اثبات‌پذیری از نهاد این ارگانیسم عظیم پدید آمده است (Dennett, 1995: 200). به باور او، انتخاب طبیعی پس از طی مراحل فراوان تکاملی، به این حد از ظرافت رسیده که انسانی با این قابلیت‌های بدنی و ذهنی، نظیر اراده اختیاری، از نهاد آن متولد گشته است. همان‌طور که H_2O واجد آثار تازه‌ای است که در هر یک از H_2 و O به نحو مستقل، این آثار وجود ندارد و هر کدام از آن دو خواص جداگانه‌ای دارند و این واحد جدید یعنی آب، فقط دارای این آثار جدید است، سلول‌ها، DNA و دیگر اجزای فیزیکی بدن جانداران نیز پس از طی مراحل و پدید آمدن ذهن، برای انسان قابلیت دریافت علم و اراده اختیاری به‌ارمغان می‌آورد (Idem, 2016: 226). وی بر خلاف رقیبان فیزیکیالیست افراطی خود، ذهن و اختیار را محصول محصور و مجبور سلول‌ها و دستگاه اعصاب بدنی ندانسته، بلکه این مؤلفه‌ها را صاحب نقش تأثیرگذار بر اندام بدنی قلمداد می‌نماید و معتقد است همه ابناء بشر توانایی تولید این عوامل ذهنی را دارند (Idem, 2009: 341-342).

در ایده صدرالمآلهین نیز در مقام نخست، باید دانست که نفس در عین اینکه از هویت یکپارچه‌ای برخوردار است، واجد خواص گوناگون در ساحت اوصاف و افعال است (ملاصدرا، ۱۳۶۸: ۸/۶). نفس

باید از مرتبه بدنی از دیدگاه علوم طبیعی که در احوال ماده و خواص آن است، بررسی شود، اما حقیقت نفس را باید با توجه به مبادی تجردی آن بررسی نمود. از دیدگاه وی، نفس و بدن موجود به وجود واحد هستند (همان، ۹۸-۹۹ / ۹)، یعنی در افعال اخلاقی انسان، باید عامل واحد باشد. هنگامی که فاعل قصد می کند امر مورد آگاهی را انجام دهد، نیت و قصد او علت فاعلیت عامل اخلاقی است. نفس، فاعل اصلی جمیع کارهای بدنی و تمام افعال قواست (همان، ۸۶-۸۷، ۹۱-۹۲).

۴-۱. دنت: ذهنیت‌ها و اراده، علل مستقل و غیرقابل انکار برای افعال بدن

از دیدگاه دنت، انسان یک قطعه الکترونیکی نظیر آی سی (Integrated Circuit) شماره ۵۵۵ نیست که پس از تغذیه شدن، به نحو اتوماتیک تولید پالس‌های منظم نماید، بلکه عامل اخلاقی است که با هوش و عقل رفتار می نماید؛ به همین دلیل است که انسان دانا و خویشن دار، در ابراز باورها و عواطف موفق تر عمل می نماید و اعمالش پیش‌بینی پذیرتر است؛ این تصمیمات است که موب تعیین به یک رفتار خاص می گردد (Dennett, 2016: 227)، یعنی مؤلفه‌ها و کیفیات ذهنی نقشی مؤثر در شکل‌گیری رفتار اختیاری عامل اخلاقی دارند. اگر یک فکر ناشایست می تواند تولید رفتاری نادرست نماید، چرا فرد صاحب کمال عقل با قصد خود نتواند رفتاری را ایجاد نموده و به آن شکل و حالت دلخواه بدهد؟ (Ibid, 225) انسان گاهی با طیب خاطر و گاهی با کراهت، رفتار خاصی را انجام می دهد و گاهی منصرف می شود (Ibid, 226). بر اساس تجارب متداول در ارتباطات روزمره، برای همگان آشکار است که بر یکدیگر تأثیر می گذارند، بر اختیار خود تأثیر می گذارند (Ibid, 216)، همین اثربخشی است که آن را قابل ارزیابی می نماید و با ایفای همین نقش فاعلی و اثرپذیری است که تربیت امکان پذیر می شود (Ibid, 226). به سبب همین ظرفیت کنترل بر رفتار است که عامل‌های انسانی باید نسبت به رفتار خود، پاسخگو باشند، (Ibid, 227). همچنین با همین جهت دهی بر رفتار است که خوش رفتاری یک نفر از رفتار ناجوانمردانه دیگری تفکیک می شود (Ibid, 228).

چنانکه عقل گرایان می گویند: برای معارضه با عقل، به اضطرار باید به نیروی استدلال عقلی پناه برد! دنت نیز به جبرگراها می گوید: منکرین اراده اختیاری، باید با اراده، ارادی بودن آن را انکار نمایند که یک تعارض آشکار محسوب می شود (Ibid, 224). راهیابی تناقض در ساحت اندیشه و اراده امکان پذیر است و تلاش ارادی برای زیر سؤال بردن اراده با اراده، از مصادیق تناقض در ساحت اراده است.

۴-۲. نحوه فاعلیت نفس نسبت به اراده از دیدگاه صدرایی

هرگز ارتباط بین نفس و بدن تصادفی نیست و از نظر صدر المتألهین، بین هر نفس و بدنی مصاحبت برقرار نمی شود و از نقطه نظر فلسفی لابد تناسبی بین نفس و بدن وجود دارد؛ «مثل ذلك التركيب يمتنع أن يكون يحصل من أمرين ليس بينهما علاقة» (ملاصدرا، ۱۳۶۸: ۸ / ۳۸۲)؛ چراکه نفس صورت کمالیه برای بدن

محسوب می‌گردد. او حتی نمی‌پذیرد که بدن به مثابه ابزار صرف برای نفس قلمداد شود (همان، ۳۸۴)، بلکه نحوه ارتباط بین آنها را به شکل تناسب بین ماده و صورتی ترسیم می‌نماید که هر یک به دیگری وابسته است؛ این نحوه احتیاج دور باطل فلسفی نیست (همان، ۲/ ۱۰۶، ۳۸۲). بر همین اساس، تولد جسمانی را با هر جسمی قبول ندارد، بلکه می‌گوید انسان با جسمی متولد می‌گردد که در آینده قرار است محل پذیرش نفس و استعدادهای متناسب با تعالی آن است، قرار گیرد (همانجا). نحوه ارتباط بین نفس و بدن هرگز به شکل علّیت بدن برای نفس نیست (همان، ۸/ ۳۸۳)، همچنین به شکل علّیت نفس برای بدن نیست (همانجا). نفس برای صدور افعال تعالی بخش نیازمند بدن است؛ البته بدن قابلیت پذیرش نفس را دارد (همان، ۳۸۹)، کما اینکه قابلیت پذیرش حالات و فعلیات مختلف و متعدد را داراست و به همراه نفس ترقّی می‌یابد. نفس از مرتبه فعلی، مادی بوده، بعد از بدن پدید می‌آید و لذا آن را جسم آمد می‌داند (همان، ۳۹۲).

دقیق‌ترین مناط در هر احتیاجی از منظر صدرالمتهلین، فقر ذاتی و تکوینی محتاج است (همان، ۶/ ۳۲۳). اراده و تصور و تصمیم به تمامه از نفس بر می‌آیند و از خود استقلال ندارند و تحت کنترل و فاعلیت فراگیر نفس هستند؛ ملاصدرا این شدّت بستگی افعال جوانحی به نفس را به صراحت بیان می‌نماید (همان، ۳۷۹). با توجه به احاطه‌ای که نفس نسبت به جمیع ساحات درونی انسانی دارد، اما نحوه ایجاد اراده توسط نفس به طرز ظریفی در آثار صدرایی به دست می‌آید؛ او ایجاد اراده را به گونه تابشی از جانب نفس قلمداد می‌نماید و آن را به عنوان نمونه و شهادی که صریح و پیش روی همگان است، برای شناخت کیفیت ایجاد و آفرینش تابشی حضرت حق متعال معرفی می‌کند (حائری، ۱۳۴۶: ۱۴۴).

۳-۴. ایجاد حالات قبل از اراده، حین اراده و نوسانات بعد از تصمیم

در وقایع طبیعت، از عوامل در ابعاد نانو ذرات و ابعاد اتمی گرفته تا ابعاد عظیم الجثه نجومی که وقایع فراتر از حد محاسبه کامپیوترها را رقم می‌زنند، تمام عوامل به شکل خودکار عمل نموده و اثری از هیجان و پشیمانی و دیگر کیفیات ذهنی نیست. رفتار انسانی اگر از این الگو بود، باید به نحوی ملایم و طبیعی، اراده هر امری پس از فرایندهای مغزی متناسب با آن ایجاد می‌شد، کما اینکه در فصل بهار، ملکول کلروفیل بدون کراحت، به کمک جذب انرژی نور خورشید و مصرف کربن دی اکسید و آب، هم تولید سبزی و طراوت برای درخت نموده و هم تولید اکسیژن می‌نماید (Dennett, 2016: 223). این خود شهادی جدی بر نقش ایجادکنندگی انسان نسبت به این کیفیات است (Idem, 2009: 342). گزارش پزشکی واقع‌بینانه تأیید می‌کند که دست‌کم در برخی تصمیمات، بشر منصرف می‌گردد (Idem, 2016: 223).

۵. صدرالمتهلین و دنت: تردد بین گزینه‌ها در تصمیم‌گیری، شرط اختیاری بودن اراده نیست

در ایده اندیشمندان اشعری، «وجوب» در تنافی با «اختیار» بود (ملاصدرا، ۱۳۶۸: ۶/ ۳۲۰). اختیار برای فاعل اختیاری فقط هنگام تردید و انتخاب حاصل می‌شود (همان، ۳۲۱). صدرالمتهلیندر نقد اولویت می‌گوید:

لزوم وجود گزینه‌های متعدد هنگام اختیار، باوری باطل است (همان، ۳۱۷)، چراکه از نظر او، تا انسان به عزم و جزم نرسد، اختیار نمی‌نماید (همان، ۳۲۳). وجود تردید فقط باعث نمایاندن نقش اختیار است.

ایده گزینه‌های متعدد در تحلیل دنت جایگاهی ندارد (Dennett, 1984: 1) و او وجود این تعدد را از شرایط حصول اختیار، برای انتخاب اختیاری نمی‌داند (Idem, 2003: 25). اما برخلاف دنت، رابرت کین (اختیارگرا و نافی دترمینیسم) وجود گزینه‌های متعدد را شرط لازم برای اعمال اراده اختیاری می‌دانست (Kane, 2005: 5)؛ او هرگونه ضرورت و تک گزینه بودن را نافی امکان انتخاب‌های جایگزین PAP (Principle Of Alternatives Possibilities) و در نتیجه، نافی اختیار می‌دانست. البته دنت این راه‌حل را در حد تاکتیک یافتن فرض مشترک، برای حل مسئله اختیار می‌داند (Dennett, 1984: 553)، اما وجود تردید و دودلی در لحظه اعمال اراده را نه شرط لازم دانسته و نه شرط کافی برای اختیار می‌داند (Idem, 2003: 56) و تصمیم اختیاری را حتی در صورت وجود یک حالت محتمل، برای فاعل اراده امکان‌پذیر می‌شمارد (همانجا).

درست است که دنت وجود احتمالات جایگزین را برای اثبات اختیار لازم نمی‌داند، ولی نافی آن نیست، اما ملاصدرا با استناد به قوانین ابداعی خود درباره وجود می‌گوید: همان‌گونه که شخص خارجی سینا، شخص دانیال نیست، علم به سینا، علم به دانیال نیست. هر واقعیت عینی یا امر علمی باید متعین بوده و خودش، قطعاً خودش باشد؛ برای صدور اراده اختیاری باید امر اراده شده متعین شود تا مورد اراده قرار گیرد. بر همین اساس، به‌خاطر حاکمیت احکام جهان‌شمول وجود نظیر مساوقت وجود با ضرورت بر جمیع ساحات عینی و علمی و ارادی- هر گونه لحاظ تردید و دودلی مانع صدور اراده بوده و اراده اختیاری وقتی محقق خواهد شد که متعین شود (ملاصدرا، ۱۳۶۸: ۲۲۳/۱).

نتیجه

دانیل دنت پس از تحقیق و تلاش‌های مستمر در مورد تحلیل پزشکی مغز و اعصاب و نظریه تکامل و آثار آن، به نوعی اندیشه متمایز در انسان‌شناسی نسبت به فیزیکیسم رادیکال رسیده است. او تلاش می‌کند ذهن و محصولات ذهنی، از جمله اراده را به‌عنوان یک هویت تمام فیزیکیال پزشکی مورد تفتن قرار دهد. وی در این راه به‌نحوی گام‌به‌گام از مطالعه ژن و کروموزم و ژنوم سلولی آغاز می‌نماید، سپس عملکرد نوروها و مغز و دیگر عوامل دخیل در فرایند تولید اراده و اندیشه و مابقی محصولات ذهنی را مورد کاوش قرار می‌دهد. او بر خلاف ایده فیزیکیالستی افراطی که حالات ذهنی را به طور کامل نادیده می‌گیرند، صراحتاً از حالات علی مغز سخن می‌گوید و اراده را از عواملی می‌داند که از یک‌سو از محصولات فرایندهای فیزیکیال هستند که در اثر سال‌ها تکامل و انتخاب طبیعی حاصل شده‌اند، اما از سوی دیگر، همین اراده اعمال علیّت بر اعضاء و جوارح دارد که طی گذران مراحل از آنها متولد شده‌اند.

حالات ذهنی و عوامل زیستی به نحو طرفینی بر یکدیگر اثربخشی و اثرپذیری دارند. به رغم تفاوت بنیادین ایده صدرالمتألهین با دنت، اندیشه ملاصدرا بر خلاف تفکر مشائی، از جهت دیگری شباهت به تفکر دنت دارد. صدرالمتألهین انسان را موجودی جسم آمد می داند، نفس ابتدا فقط بدن است و هر دو به یک وجود موجود هستند. در حقیقت او با این چینش نفس در امتداد حرکت بدن، به گونه ای جلوی مفصل بندی ضخیم میان بخش مادی و مجرد را کم رنگ می نماید؛ باید مراحل نمو از نطفه را گام به گام طی نمود تا به ظرفیت واجدیت علم و اراده دست یافت. تا زمانی که مراحل تکوین بدن یکی پس از دیگری انجام نشود، واجدیت علم و اراده نفسانی میسور نخواهد شد، چراکه طفره محال پیش خواهد آمد.

پس از بلوغ بدن به ظرفیت واجدیت نفس مجرد، حقیقتی به نام نفس به او افزوده می گردد که با آن، هویت شخصی منحصر به فرد خود را ادراک می نماید؛ با اینکه هنوز باورها و خلیقات و آدابی تحصیل نموده تا گفته شود هویت شخصی همان باورهای اوست، فقط واجد یک آگاهی نسبت به خویش است که آن را تحت سلطه کامل خویش می یابد، همان خودآگاهی که با مرور زمان ثابت است و هرگز تبدیل به دیگرآگاهی نمی شود. همچنین هرگز تبدیل به یک ادراک غائبانه نخواهد شد، یعنی از جنس معلومات پراکنده ذخیره شده نیست که با فراخوانی، مورد توجه قرار گیرد. هنوز مفهومی یاد نگرفته که این خودآگاهی از جنس مفهوم باشد. هویت شخصی ادراکی انسان به رغم پیوستگی شدید با ارگانیسم پیچیده اندام بدنی و ارتباط طرفینی با بدن، هرگز یک امر دارای پراکندگی اجزاء و امتداد نیست، بلکه حقیقتی از جنس وجود جمعی است. این هویت خودآگاه با اظهار قصد و اختیار خویش و ارتکاب اعمال اختیاری و استمرار آن و کسب ملکات و باورها به تدریج شاکله یافته و بارور می گردد و برای هر فرد تعینی ویژه پیدا می نماید، هر چند ممکن است این تعین با حفظ هویت اول شخص، دستخوش تحول گردد.

بنا بر رهیافت نفسانی و وحدت گرای صدرایی، نفس در آغاز پیدایش، حقیقتاً و فقط دارای پویایی جسمانی است؛ هر چند استعداد یافت ابعاد فرامادی را از همان آغاز باید داشته باشد، وگرنه هرگز به آن دست نمی یافت. همان طور که حرکت جوهری نفس، در بستر جسم و همواره با تحولات بدنی آغاز می گردد؛ تک تک مراحل چنین تحولی در هماهنگی کامل با انتخاب طبیعی رقم می خورد، تاجایی که نفس، ابعاد جدید فرامادی را با اولین ادراک یا اراده، به طور متمایز درک می نماید. از این مرحله به بعد، نفس با دریافت هر مؤلفه ای از ابعاد متعالی خویش، از جهت وجودی کامل تر و پویاتر می گردد و یکی از دو مؤلفه مهم هویت بخش نفس، اراده ورزی خواهد بود. تکامل ابعاد فرامادی نفس، با ارتقاء وجودی، همگام و متناسب با تحول جوهری بدن است. بر همین اساس نتیجه می شود که هر دو ساحت بدنی و فرابدنی، توأمان در حال رشد هستند. تحول بدنی با انتخاب طبیعی پیش می رود و بستر مناسب و آماده را برای دستیابی نفس به آگاهی و اراده ورزی فراهم می نماید. تکامل هویت فرامادی نفس، در سنخیت کامل با انتخاب طبیعی بر مدار حرکت جوهری بدن خواهد بود. البته پس از دستیابی به اراده ورزی، دنت راه خود

را جدا نموده و تک تک اراده‌های جزئی را فقط به عنوان حالات علی نفس پذیرفته و بر کنترل اعضای بدن توسط آن حالات علی تأکید دارد. اما در دید صدرایی، تک تک اراده‌های جزئی در اثر تابش‌ها و توجهات مکرر نفسانی ایجاد گشته و نفس با هر اراده‌ای از اراده‌های جزئی، بر دارایی فرامادی خویش می‌افزاید. با این ایده تلفیقی به‌خوبی روشن می‌شود که چگونه انتخاب طبیعی مسیر هر دو نظریه را هموار می‌نماید و پس از اراده‌ورزی، اراده نقش عاملی خود را در هر دو نظریه به‌صراحت ایفا خواهد نمود؛ با این تفاوت که در دید دنت، هویت اراده کاملاً ذهنی و فیزیکال است، اما در دید صدرایی، از ابعاد متعالی نفس بوده و با هر اراده جدید، نفس فربه‌تر خواهد شد.

منابع

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۵) النفس من کتاب الشفاء، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۶) الاهیات من کتاب الشفاء، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- ارسطو (۱۹۸۰م) فی النفس و یلیه الآراء الطبیعیة و الحاس و المحسوس و النبات، بیروت: دار القلم.
- حائری یزدی، مهدی (۱۳۴۶) علم کلی، تهران: حکمت.
- حسن‌زاده آملی، حسن (۱۳۸۵) دروس معرفت نفس، قم: الف.لام.میم.
- رازی، فخرالدین محمد (بی‌تا) المباحث المشرقیة، قم: بیدار.
- رضانژاد، غلامحسین (۱۳۷۸) مشاهد الالوهیة، قم: آیت اشراق.
- سهروردی، شهاب‌الدین یحیی (۱۳۷۳) حکمة الاشراق، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- شهابی، محمود (۱۳۵۵) النظرة الدقیقة فی قاعدة بسیط الحقیقة، تهران: انجمن فلسفه ایران.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۶ق) نهاية الحکمة، قم: نشر جامعه مدرسين.
- ملاصدرا، محمدبن ابراهیم (۱۳۶۸) الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة، قم: مصطفوی.
- Coleman, William (2003) *Biology in the Nineteenth Century: Problem of Form, Function, and Transformation*, Cambridge University Press.
- Darwin, C. R. (1859) *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favored Races in the Struggle for Life*. London: John Murray.
- Dennett, D. C. (1984) "I Could not have Done Otherwise-So What?", *The Journal of Philosophy*, Vol. 81, No. 10, pp. 553-565.
- Dennett, D. C. (1991) *Consciousness Explained*, New York: Back Bay Books.
- Dennett, D. C. (1995) *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life*, New York: Simon Schuster Paperbacks.
- Dennett, D. C. (2003) *Freedom Evolves*. New York: Viking Press.
- Dennett, D. C. (2009) "Intentional Systems Theory", *The Oxford Handbook of Philosophy of Mind*, edited by B. P. McLaughlin, A. Beckerman, and S. Walter, pp. 339-349, Oxford: Oxford University Press.
- Dennett, D. C. (2016) "Reflections on Sam Harris' 'Free Will'", *Rivista Internazionale Di Filosofia e Psicologia*, Vol. 8, No. 3, pp. 214-230.
- Dennett, D. C. (2017) "Mental Evolution: A Review of Daniel Dennett's 'From Bacteria to Bach and Back'", *Rivista Internazionale Di Filosofia e Psicologia*, Vol.8, No. 3.

- Hempel, C. (1949) "The Logical Analysis of Psychology", *Readings in Philosophy of Psychology*, Vol. 1, edited by Ned Block. Cambridge: Harvard University Press.
- Hilgard, Ernest (2000) *Introduction to Psychology*, Cambridge University Press.
- Jayasekera, Marie Y. (2010) *The will in the Descartes' Thought*, PhD Dissertation, University of Michigan.
- Kane, Robert (2005) *A Contemporary Introduction to Free Will*, New York: Oxford University Press.
- Lloyd, Genevieve (ed.) (2001) *Spinoza: Critical Assessments*. London and New York: Routledge.
- Sapp, Jan (2003) *Genesis: The Evolution of Biology*, Oxford University Press.
- Taliaferro, C. & Gotez, S. (2008) *The Prospects of Christian Materialism*, New York: Oxford University Press.